

PAPER DETAILS

TITLE: Sîî MüelliflerinTahrifu'l-Kur'an Meselesinde Sünnî Kaynaklara Yaptigi Atiflar ve
Degerlendirmesi: "Tayyib el-Musevî el-Cezâirî Örneği

AUTHORS: Yunus Emre Gördük

PAGES: 53-74

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/153707>

Şîî Müelliflerin Tahrifu'l-Kur'an Meselesinde Sünnî Kaynaklara Yaptığı Atıflar ve Değerlendirmesi: “Tayyib el-Musevî el-Cezâirî Örneği

Yunus Emre GÖRDÜK *

Öz: Şîa'nın İmamiyye Kolu'na mensup alimlerin birçoğu Kur'an'ın tahrife uğradığı görüşündedir. Bunların en meşhur ve en eskilerinden biri de *Tefsiru'l-Kummî*'nin müellifi olan Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 397/920)'dir. Kummî'nin telif etmiş olduğu bu tefsir, Seyyid Tayyib el-Musevî el-Cezâirî'nin 1966'da kaleme aldığı takdim yazısı ile neşredilmiştir. Kur'an'ın tahrif edildiğini iddia eden Cezâirî, söz konusu takdim yazısında “Tahrîfu'l-Kur'an” başlığı altında Ehl-i Sünnet'e mensup ulemanın eserlerine de atıflar yapmaktadır. Bu bağlamda makalenin amacı Cezâirî'nin Sünnî kaynaklı referanslarının tutarlı olup olmadığı konusunda bir analiz yapmaktır. Sonuç olarak Cezâirî'nin konuyla ilgili yaptığı atıflarında tutarlı görünmediği ve bu tutarsızlığın aynı görüşü paylaşan Şîî alimlerin benzer yaklaşımlarına örnek oluşturduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tahrifu'l-Kur'an, İmamiyye, Tefsîru'l-Kummî, el-Cezâirî,

The References of the Shiite Authors to the Sunni Resources on the Falsification of the Qur'an and Their Evaluation: Sample of Tayyib al- Moussavi al-Jazairy

Abstract: Many scholars of Shia-Imamiyya argue that the Qur'an has been falsified. The one of the most famous and oldest is Ali b. Ibrahim al-Qummi (d. 397/920) who is author of Tafseer al-Qummi. The foreword, written by Tayyib al-Moussavi al-Jazairy in 1966, exists the Tafseer which is written by Qummi. al-Jazairy refers to the works of Sunni scholars under the titled “Falsification of the Qur'an” and argues that the Qur'an is falsified. In the context, the aim of this article is to analysis whether consistent the al-Jazairy's references based on Sunni resources or not. Finally, it have been determined that al-Jazairy has not appeared consistency regarding the references and this incoherence has exampld similar approaches of other Shiite scholars who share same opinion.

Keywords: Falsification of the Qur'an, Imamiyya, Tafseer al-Qummi, al-Jazairy.

İktibas / Citation: Yunus Emre Gördük, “Şîî Müelliflerin Tahrifu'l-Kur'an Meselesinde Sünnî Kaynaklara Yaptığı Atıflar”, *Usûl*, 15 (2011/1), 53 - 74.

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi.
(yunusemre.gorduk@gmail.com)

Giriş

İslam’a göre, Kur’ân Allah katından Hz. Peygamber’e indirilmiş “Kitab”dır. Dünya Müslümanlarının ekseriyeti, Ehl-i Sünnet’in ise tamamı Kur’ân’ın, Tevrat ve İncil gibi kutsal metinlerin akıbetine uğramadığına yani tahrifattan korunduğuna inanmaktadır. Bu inancın kaynağı da yine Kur’ân’dır. Örneğin Hicr Sûresi’nde geçen “إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ”¹ ayeti belli başlı bütün tefsirlerde, Kur’ân’ın İlahî teminat altında olduğu, asla herhangi bir tahrifata uğramadığı ve uğramayacağı şeklinde açıklanmıştır.²

İmamiyye Şîa’sına mensup âlimlerin birçoğu Kur’ân’da tahrif ve tağyirin bulunduğu kânidir. Bu görüşü savunanlar arasında Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 307/920), Muhammed b. Mes’ud Ayyâşî (ö. 320/932), Küleynî (ö. 329/940-1), Şeyh Müfîd (ö. 413/1022-3), Furât b. İbrahim el-Kûfî (ö. 445/1053-4), Ahmed b. Mansur et-Tabersî (ö. 625/1227-8), Hurr b. el-Âmilî (ö. 1104/1692-3), Seyyid Hâşim el-Bahrânî (ö. 1107/1686), Muhammed Bâkır

¹ Hicr, 15/9: “Muhakkak Zikr’i (Kur’ân’ı) biz indirdik biz! Ve yine onu koruyacak olan biziz!” Ayrıca Bkz. Bakara, 2/2: “ذلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ : Bu, kendisinde şüphe olmayan Kitaptır”; Fussilet, 41/42: “لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ : O’na (o Kur’ân’a) ne önünden, ne de arkasından bâtil (yaklaşık) gelemes. (O)Hakîm ve Hamîd (olan Allah) tarafından indirilmedir.”; Kıyamet, 75/ 17-19: “إِنَّا عَلَيْنَا جَمْعُهُ وَقُرْآنُهُ فَإِذَا قُرْآنُهُ فَاتَبَعَ قُرْآنَهُ، ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ : Şüphesiz onu, toplamak (senin kalbine yerleştirmek) ve onu okutmak bize aittir. O halde biz, onu (Cebrail’in diliyle) okuduğumuzda sen de onun okuyuşunu izleyerek O’na uy. Sonra şüphen olmasın ki, onu açıklamak da bize aittir.”

² Bkz. el-Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd, *Meâlimu’t-Tenzil fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1998, III, 51; ez-Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâfu An Hakâiki’t-Tenzîl*, Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut 1985, II, 572; er-Râzî, İmam Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan, *Mefâtîhu’l-Gayb*, Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1998, XIX, 123; el-Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, Kahire 1964, X, 5-6; el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddîn, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl* Dâru İhyâi’t-Türâs, Beyrut, 1997, III, 207; en-Nesefî, Ebû’l-Berekât Abdullâh b. Ahmed, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, Dâru’l-Kelimü’t-Tayyib, Beyrut 1998, II, 184.

el-Meclisî (ö. 1110/1688) ve Nimetullah el-Cezâirî (ö. 1112/1691) gibi meşhur müellifler bulunmaktadır.³ Şîî ıstılahında “masum” sayılan imamlardan, Kur'an'ın tahrif ve tağyiri konusunda gelen hadîs sayısının iki binden fazla olduğu söylenmektedir.⁴

Örneğin Küleynî (ö. 329/940)'nin İmam Cafer es-Sâdık'a dayandırdığı bir rivayette, Cebrâil ile Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gönderilen Kur'an'ın on yedi bin ayet olduğu nakledilmektedir.⁵ Keza el-Kummî, İmam Cafer es-Sâdık'ın, *“أَخْرَجْتُ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ”*⁶ ayetindeki “ ” (ümme) kelimesinin aslında “ ” (imamlar) olduğunu söylediğini rivayet eder. Nitekim Resûlullah'ın torunlarını öldüren bir ümmetin “hayırlı” diye tavsif edilmemesi gerekmektedir.⁷ Aynı paralelde “Zina, hırsızlık, yol kesme, zulüm ve fısk gibi değişik birçok günahın işlendiği bir toplumu Allah'ın ‘hayırlı ümmet’ diyerek methetmesi mümkün değildir” yorumunu yapan el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr* adlı meşhur eserinde “Allah'ın indirdiğinin hilafına olarak tahrif edilmiş ayetler” başlığı altında Şîî âlimlerin Kur'an'ın tahrifiyle ilgili Âl-i Beyt'ten yaptıkları rivâyetleri sıralamış, el-Kummî'nin yukarıda geçen rivayetini de zikretmiştir.⁸

³ Bkz. ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, tsz., II, 27-147; Muhammed b. Abdurrahman es-Seyf, *eş-Şîa ve Tahrîfu'l-Kur'ân*, Dâru'l-İman, İskenderiye, tsz., s. 12-80; Muhammed Mâlullah, *eş-Şîa ve Tahrîfu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, Beyrut 1986, s. 63-101; İhsan-ı ilahî Zahîr el-Pakistanî, *eş-Şîa ve's-Sünne*, İdaretu Tercümani's-Sünne, Lahor 1979, s. 88-98; a. mlf., *eş-Şîa ve'l-Kur'ân*, İdaretu Tercümani's-Sünne, Lahor, tsz., s. 43-49, 91-110; er-Ruhaylî, İbrahim b. Amir b. Ali, *el-İntisâr*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 2003, s. 43-49; el-Mîlânî, Seyyid Ali el-Hüseynî, *Ade-mu Tahrîfi'l-Kur'ân*, Merkezu'l-Ebhâsi'l-Akâidiyye, Kum 2000, s. 9-41.

⁴ İhsan-ı ilahî, *eş-Şîa ve's-Sünne*, s. 93.

⁵ Küleynî, Ebû Cafer Sikâtu'l-İslâm Muhammed b. Yakûb b. İshak, *el-Usûl Mine'l-Kâfi*, y.y., tsz., II, 851.

⁶ Âl-i İmran, 3/ 110: “Siz, insanlar için ortaya çıkarılan, doğruluğu emreden, fenalıktan alıkoyan, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz...”

⁷ el-Kummî, Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Seyyid Tayyib el-Musevî el-Cezâirî, Müessesetu Dâri'l-Kitab, Kum 1968, I, 110.

⁸ Bkz. el-Meclisî, Muhammed Bakır, *Bihâru'l-Envârî'l-Câmia li-Düreri Ahbâri'l-Eimmeti'l-Athâr*, Müessesetü'l-Vefâ, Beyrut 1983, LXXXIX, 60.

Şîa'nın temel kaynaklarında yüzlerce benzer rivayet bulmak mümkündür. Bununla beraber Şîi dünyanın, Kur'ân'ın tahrifiyle ilgili ortak bir kanaatinin olmadığı da anlaşılmaktadır. Tahrif fikrini savunanlar, çoğunluğun bu fikre taraftar olduğunu iddia ederken; tahrif fikrine karşı olanlar da aynı şekilde ekseriyetin tahrif fikrine katılmadığını savunmakta ve her iki taraf da Şîa'nın muteber imamlarının kendi görüşlerini desteklediğini söylemektedir.⁹ Konuyu tetkik eden bazı araştırmacılar, muasır Şîa arasında geleneğin aksine, tahrifle ilgili rivayetlere muhalif bir ittifaktan söz etmenin mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Bu kanaatin sebebi ise, Şîi müelliflerin son yıllardaki Kur'ân tarihi çalışmalarında Kur'ân'ın tahrifi ile ilgili iddialara yer vermemesi ve bazı Şîi aydınların tahrif iddialarını reddetmesidir.¹⁰ Bununla beraber Şîa'nın akîdevî esaslarından biri olan "takiyye"nin bu konuda kesin bir sonuca varmayı güçleştirdiği de gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim takiyye olgusu, Şîi müelliflerin bazı konularda taşımış oldukları kanaatler ile açıkladıklarının aynı olmamasını meşrulaştırıcı bir unsurdur.¹¹ Dolayısıyla Kur'ân tarihiyle ilgili bazı eserlerde Kur'ân'ın tahrifi meselesine girilmemiş olması, o eser sahiplerinin tahrifi reddediyor olduğu anlamını çıkarmamızı güçleştirmektedir. Çünkü yukarıda değindiğimiz gibi Şîa'nın geleneksel ve makbul addedilen birçok kaynağı

⁹ Ayrıntı için bkz. er-Radavî, es-Seyyid Murtaza, *el-Burhan Alâ Ademi Tahrîfi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Emîre, Beyrut 2005, s. 233-261; el-Hayderî, Seyyid Kemal, *Sıyanetü'l-Kur'âni Mine't-Tahrîf*, y.y., tsz., s. 43-138; Seber, Abdülkerim, "Muâsır Şîi Âlimlerin Kur'ân'da Tahrif İddialarına Bakışı: Şîi Kur'ân Tarihleri Çerçevesinde Bazı Tespitler", *Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sivas 2012, C. XVI, S. 2, s. 767-792.

¹⁰ Bkz. Seber, "Muâsır Şîi Âlimlerin Kur'ân'da Tahrif İddialarına Bakışı", s. 774-788.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû'l-Meâlî, Mahmud Şükri b. Abdillâh b. Mahmûd b. Ebî's-Senâ el-Âlûsî, *Subbu'l-Azâb Alâ Men Sebbe'l-Ashâb*, Advâu's-Selef, Riyad 1997, s. 535; er-Ruhaylî, *el-İntisâr*, s. 67-72; Hâmid Msevhilî el-İdrisî, *el-Fâdıhu li-Mezhebi's-Şîati'l-İmâmiyye*, Mektebetü'r-Rıdvân, Mısır 2007, s. 57-64; Avâcî, Galib b. Ali, *Furukun Muâsıratun Tntesebu İlâ'l-İslâm ve Beyanu Mevkıfı'l-İslâmî Minha*, el-Mektebetü'l-Asriyyeti'z-Zehebiyye, Cidde 2001, I, 380-395; İhsan-ı ilahî, *eş-Şîa ve's-Sünne*, s. 153-174; Muhammed Mâlullâh, *eş-Şîa ve Tahrîfu'l-Kur'ân*, s. 36-42.

Kur'an'ın tahrif edildiğini net bir biçimde savunmaktadır. Öte yandan tahrif fikrine samimiyetle karşı çıkan Şîî müelliflerin olması da mümkündür.

Bizim üzerinde duracağımız asıl konu, Şîî müelliflerin “Tahrifu'l-Kur'an” iddialarını desteklemek üzere Ehl-i Sünnet kaynaklarına dayandırarak getirdikleri delillerin ne derece tutarlı olduğudur. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar, Şîa'nın tahrifu'l-Kur'an iddiası sadedinde Ehl-i Sünnet'e ait eserlere yaptıkları atıfların genel itibarıyla mensuh ayetlerle ilgili rivayetler üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir. Bunun yanında bağlamından koparılan bazı ifadeler, kıraat farklılıkları ile ilgili rivayetler ve sahâbeden gelen bir takım haberler tenkit konusu edilerek tahrifin delili sayılmıştır.¹²

Bu çalışmanın sınırları içinde, Şîa'nın delil olarak kullanmaya çalıştığı rivayetlerin tamamını inceleyerek analiz etmemiz mümkün değildir.¹³ Bu sebeple Şîî dünyada “Hüccetü'l-İslam”¹⁴ ve “Allâme”¹⁵ payesiyle anılan Seyyid Tayyib el-Müsevî el-Cezâirî'nin, Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 307/920)'ye ait olan ve önemli Şîî tefsirlerinden biri sayılan *Tefsîru'l-Kummî*'ye yazdığı mukaddime bağlamında konuyu ele almaya çalışacağız.¹⁶ Cezâirî'nin bu mukaddime öne sürdüğü deliller, Kur'an'ın tahrif edildiğini savunan Şîa ulemâsının bu konudaki fikirlerinin özeti mahiyetindedir. Cezâirî Kur'an'ın tahrifi meselesinde sadece tefsirine mukaddime yazdığı el-Kummî'nin değil, mütekaddim ve müteahhir birçok muhaddisin umumen veya hususen aynı

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan-ı ilahî, *eş-Şîa ve's-Sünne*, s. 88-98; a. mlf., *eş-Şîa ve'l-Kur'an*, s. 43-49, 91-110; er-Ruhaylî, *el-İntisâr*, s. 43-49; Muhammed b. Abdurrahman es-Seyf, *eş-Şîa ve Tahrîfu'l-Kur'an*, s. 12-80; el-Mîlânî, *Ademu Tahrîfi'l-Kur'an*, s. 9-41. er-Radavî, *el-Burhan Alâ Ademi Tahrîfi'l-Kur'an*, s. 233-261; el-Hayderî, *Sıyanetü'l-Kur'âni Mine't-Tahrîf*, s. 43-138; Seber, “Muâsır Şîî Âlimlerin Kur'an'da Tahrif İddialarına Bakışı”, s. 767-792.

¹³ Söz konusu rivayetler hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Abdurrahman es-Seyf, *eş-Şîa ve Tahrîfu'l-Kur'an*, s. 81-109.

¹⁴ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 7 (Eserin mukaddimesi).

¹⁵ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 7 (Eserin mukaddimesi).

¹⁶ Cezâirî bu takrizi hicrî 1386 yılı Recep Ayı'nda yazmıştır. Söz konusu tarih miladi Ekim 1966'ya denk gelmektedir.

fikirde olduğu görüşündedir. Ona göre “Kitâbu’l-Mesâhif”in musannifi İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî (. 316/929) de bunlardan biridir.¹⁷

Cezâirî mukaddimesinde, “Tahrifu’l-Kur’ân” başlığı altında Ehl-i Sünnet kaynaklarından iktibas ettiği bazı rivayetleri zikreder. “Tahrif” kavramı genel anlamıyla bir sözü değiştirme veya bir söz ile kastedilen anlamı saptırma (tebdil-tağyir) fiillerini ifade etmektedir.¹⁸ Cezâirî’nin sözkonusu başlık altında zikrettiği rivayetlerin büyük kısmı ise, diğer Şîî âlimlerin iddialarına paralel olarak neshedilen ayetlerle ilgilidir. Cezâirî ayrıca kıraat farklarını ve Muavvizeteyn’in Kur’ân srelerinden olmadığını ifade eden bazı rivayetleri de tahrif sadedinde delil olarak kullanmıştır. Bunları şu şekilde tasnif ederek inceleyebiliriz.

I. Nesh ile İlgili Rivayetleri Tahrife Delil Sayması

a) Cezâirî, İmam şa’rânî (. 973/1565)’nin: “Zayıf kalplere zarar vermeyeceğini bilsem ve hikmet ehli olmayana gösterme endişem olmasa, Osman Mushafı’ndan sâkıt olan her şeyi açıklardım!”¹⁹ dediğini naklede­.

Görebildiğimiz kadarıyla bu cümle şa’rânî’ye ait değildir. şa’rânî, *el-Kibrîtu’l-Ahmer* adlı eserinde söz konusu cümleyi Muhyiddîn İbnü’l-Arabî (. 638/1239)’den nakletmektedir.²⁰ İbnü’l-Arabî’ye göre ehl-i keşfin bazı­ı Osman Mushafı’ndan birçok ayetin neshedildiğini ve sâkıt olduğunu zannetmektedir, ancak neshedilenler onların zannettiği kadar çok değildir. Osman Mushafı’nda bâki kalan kısmında ise hiç kimsenin itirazı yoktur.²¹ Dolayısıyla cümlede geçen “sâkıt olan” tabirinin “mensuh olan” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır ve tahrifle ilgili değildir. şa’rânî ayrıca, İbnü’l-Arabî’nin *el-*

¹⁷ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 22 (Eserin mukaddimesi).

¹⁸ Bkz. ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hsey­î Eb’l-Feyz Murtazâ, *Tâcu’l-Arûs*, Dâru’l-Hidâye, XIII, 134-135.

¹⁹ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 22 (Eserin mukaddimesi), (*el-Kibrîtu’l-Ahmer alâ Hâmişi’l-Yevâkît ve’l-Cevâhîr*, s. 143’ten naklen)

²⁰ eş-şa’rânî, Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali Ebû Muhammed, *el-Kibrîtu’l-Ahmer fî Beyâni Ulûmi’ş-Şeyhi’l-Ekber*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1998, s. 94.

²¹ eş-şa’rânî, *el-Kibrîtu’l-Ahmer*, s. 94.

Fütûhâtü'l-Mısriyye adlı eserinde, “Kelâmullah’tan hiçbir şeyin sâkıt olmadığına dâir itikadının taayyün ettiğini” belirttiğini ifade eder.²²

b) Müslim (ö. 261/875)’in *Sahîh*’inde geçen bir haberde Ebû Musa el-Eş’ârî şöyle demektedir:

“Muhakkak biz bir sûre okuyor ve onu kuvvet ve şiddet açısından Berâe’ye benzetiyorduk. Daha sonra ‘لو كان لابن آدم واديان من المال لابتغى واديا ثالثا ولا يملأ’ : Eğer Âdemoğlu’nun iki vadi dolusu malı olsa üçüncüyü de isteyecektir. Âdemoğlu’nun karnını ancak toprak doldurur (doyurur)’ kısımları hariç o sure bana unutturuldu.”²³

Cezâirî bu haberi bazı sûrelerin sakıt olduğuna delil saymıştır.²⁴ Sünnî ulemaya göre ise bu ayet neshedilmiş ayetlerdendir. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Bakara Sûresi’nde “*Herhangi bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak...*”²⁵ diye bahsedilen “yürürlükten kaldırma” ve “unutturma”ya Müslim’in hadîsinde zikredilen bu ayeti örnek verir.²⁶ Râzî (ö. 606/1209) bunu, hem kıraati hem de hükmü mensuh ayete örnek olarak zikreder.²⁷ Keza Suyûtî (ö. 911/1505) söz konusu hadîsin şerhinde aynı ayeti hatırlatarak, “Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Allah bazı ayetleri nesh ederek onları insanlara unutturdu ve kalplerinden sildi” demektedir.²⁸ Yani rivayet, nesh edilen bir ayetle ilgilidir.

c) Cezâirî, *Sünenu İbn Mâce*’den naklettiği “O, kendisine nazil olan recm ayeti gereğince recmetti, biz de O’ndan sonra recmettik”²⁹ rivayetini de tahrifu’l-Kur’ân’a delil gösterir. İbn Mâce’nin naklettiği bu rivayette İbn Abbas, Hz. Ömer’in: “Andolsun ki ben geçen zamanın tesiriyle insanların bozulma-

²² eş-Şa’rânî, *el-Kibrîtü’l-Ahmer*, s. 94.

²³ Bkz. Müslim, *Zekât*, 119 (1050).

²⁴ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 24-25 (Eserin mukaddimesi).

²⁵ Bakara, 2/ 106.

²⁶ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan 1998, I, 200.

²⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, III, 640.

²⁸ es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, *ed-Dîbâc alâ Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, Dâru İbn Affan, Suudi Arabistan, 1996, III, 129.

²⁹ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 24 (Eserin mukaddimesi).

sından ve birinin bir gün ‘Allah’ın Kitabı’nda recmi bulamıyorum’ demesinden ve hep beraber Allah’ın farzlarından birini terk etmelerinden dolayı dalâlete düşmelerinden korkuyorum. Uyanık olun! Recm haktır. Deliller tahakkuk edince, hamilelik veya itiraf vuku bulunca” dediğini, kendisinin de ona “الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنَيَا فَارْجُمُوهُمَا الْبَيِّنَةُ” ayetini okuduğunu, “Resûlullah recmetti ve biz de ondan sonra recmettik”³⁰ dediğini bildirir. Diğr hadîs kaynaklarında da “recm ayeti”nden bahsedildiğı görülmektedir.³¹

Sünnî ulemaya göre söz konusu olan âyet tilaveti mensuh olan âyetlerdendir.³² rneğın Aliyyü’l-Kârî (. 1014/1607), mevcut nakillerde Hz. Ömer’in bahsettiğı recm ayetine sahâbenin itiraz etmemesinin skt bir icmâ olduğunu ifade eder. Yani böyle bir ayet vardır ancak tilaveti mensuh olup hükmü baki kalan ayetlerdendir.³³

d) Cezâirî, birçok ahkâm ayetinin ve *el-Hal’* () ve *el-Hafd* ()³⁴ sürelerinin ortadan kaldırılmış olduğunu ifade eder. Ona göre bu durum sadece velâyetle alâkalı ayetlerin değıl, daha fazlasının sâkıt olduğunun delilidir.³⁵

Sünnî kaynaklarda *el-Hal’* ve *el-Hafd* süreleri ile ilgili oldukça fazla rivayetin olduğu görülmektedir. Zerkeşî (. 794/1392) bunların, kitâbeti Mus-haf’tan ref’edilmiş ancak hıfzı kalplerden kaldırılmamış olan sreler olduğunu

³⁰ İbn Mâce, *Sünen*, Hudd, 9.

³¹ Bkz. Müslim, *Hudd*, 15; Ebû Dâvud, *Hudd*, 23; Tirmizî, *Hudd*, 7.

³² Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, I, 200; Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, III, 640; İbn Atıyye el-Endelsî, Eb Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahman b. Temâm, *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2000, II, 22.

³³ Bkz. Aliyyü’l-Kârî, Ali b. Muhammed Eb’l-Hasan Nreddin el-Herevî, *Mirkâtü’l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtü’l-Mesâbîh*, Dâru’l-Fıkr, Beyrut 2002, VI, 2328-2329.

³⁴ *el-Hal’* () ve *el-Hafd* () süreleri diye bahsedilen şey Hanefîlerin vitir namazında kunut duası olarak okudukları dualardır.

³⁵ *el-Kummî*, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 25 (Eserin mukaddimesi).

söyler.³⁶ Keza Suyûtî'ye göre de bunlar hükmü baki, tilaveti mensuh sûrelerdir.³⁷

İbn Mes'ûd'un ve Übey b. Ka'b'in *el-Hal'* ve *el-Hafd'*i kendi mushaflarına kaydettikleri söylenmiştir.³⁸ Zerkânî (ö. 1367/1948) sahâbilerin, kendilerine mahsus mushaflarda, bazen anlamı bilinmeyen çeşitli kelimelerin açıklamalarını, bazen de kunut duası gibi şeyleri not etmiş olmalarının mümkün olduğunu belirtir. Onlar bu yazdıkları şeylerin Kur'an'dan olmadığını biliyorlardı. Ayrıca yazılanlar, kendi anlayacakları şekilde ve kendilerine özeldi. Bazı anlayışı kıt insanlar ise mushafın içine kaydedilen her şeyi Kur'an zannetmişlerdir.³⁹

Bu hususta Abdülfettah el-Hâlidî, sahâbenin tamamının İmam Mushaf üzerinde icma etmiş olduğunu, ne Übey b. Ka'b'in ne İbn Abbas'ın ne de İbn Mes'ûd'un *el-Hal'* ve *el-Hafd'* diye iki sureyi ihtiva eden şahsî mushaflarının bulunmadığını ve bu iddiaların yalan olduğunu belirtir. Bunların Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından namazda okunduğu ve Hz. Ömer'e namazda okuması için öğretildiği doğrudur ancak bunlar birer sure değil duadır.⁴⁰ Öte yandan Übey b. Ka'b'in bunları kendi mushafına yazdığına dair rivayetler âhaddir.

³⁶ ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1957, II, 37.

³⁷ Bkz. es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz., VIII, 695-698; a. mlf., *Mu'tereku'l-Akrân fî İ'câzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, I, 97; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, III, 953.

³⁸ Bkz. es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl ibrâhîm, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti li'l-Âmme, Kahire 1974, I, 223; Mustafa Müslim, *Mebâhis fî Tefsîri'l-Mevdûi*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 2005, s. 79; el-Enbârî, İbrahim b. İsmail, *Mevsûatü'l-Kur'âniyye*, Müessesetü Sicli'l-Arab, y.y., 1984-5, II, 81.

³⁹ ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân*, Matbaatu İsa el-Bâbî'l-Halebî ve Şürekâhu, tsz., I, 271.

⁴⁰ Bkz. el-Halidî, Salâh Abdülfettah, *el-Kur'ân ve Nakdu Metâini'r-Ruhbân*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2007, s. 276-277.

Âhad rivayetlerin ise sübûtu kat'i olan Kur'ân'a karşı hüccet tutulması doğru değildir.⁴¹

e) Cezâirî, Suyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserinden, Kur'ân'ın eksik olduğuna dair delil saydığı “Sizden biri asla, ‘ben Kur'ân'ın tamamını elde ettim’ demesin. Onun tamamını idrâk etmemiştir. Nitekim Kur'ân'ın büyük kısmı gitmiştir. Fakat ‘ben ondan ortaya çıkan kısmı elde ettim’ desin”⁴² rivayetini nakleder. Suyûtî bu rivayeti, hem lafız hem de hüküm olarak neshedildiği ifade edilen bazı ayetlerle ilgili olarak ve yine nesh sadedinde nakletmiştir. Nitekim Suyûtî'nin bu nakli yaptığı Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm (ö. 224/838) kendi eserinde, benzeri rivayetlerle birlikte İbn Ömer'den gelen bu rivayete, “nüzulünden sonra Kur'ân'dan ref'edilen ve Mushaflara yazılmayan kısımlar” başlığı altında yer vermiştir.⁴³

f) Cezâirî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'dan iktibas ettiği şu rivayeti de tahrife örnek olarak zikreder: “Biz, Allah'ın Kitabı'nın mahrum kaldığımız kısmında: ‘
للغراش وللعاشر الحجر Çocuk doğduğu yatağa aittir, zina eden için ise taşlama cezası vardır’ diye okurduk.”⁴⁴ Suyûtî'nin İbn Abdilberr'in *Temhîd*'inden naklettiği bu rivayet de keza, hem lafzı hem de hükmü neshedilmiş ayetler sadedinde verilmiş bir örnektir.⁴⁵

Rivayette Hz. Ömer, önceden “ ” ve “
” şeklinde iki ayeti okuduklarından bahsetmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla

⁴¹ ed-Düleymî, Ekrem Abdu Halîfeti Hamd, *Cem'u'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, s. 295-299.

⁴² el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 24 (Eserin mukaddimesi). Bkz. Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, III, 82.

⁴³ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellam b. Abdullah el-Herevî; *Fedâilu'l-Kur'ân*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1995, s. 321.

⁴⁴ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 24 (Eserin mukaddimesi), (*ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 102'den naklen).

⁴⁵ Bkz. İbn Abdilberr b. Âsım el-Kurtubî, *et-Temhîdu bima fî'l-Muvattai mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*, Vizâretu Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, Fas 1967, IV, 273-276.

⁴⁶ İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, IV, 276; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 258.

Suyûtî'nin, Bakara Sûresi'nin 106. ayetinin⁴⁷ tefsirini yaparken zikrettiği bu rivayetin nesh ile ilgili olduğu açıktır ve yine bu konuda verilen başka örnekler de vardır.⁴⁸ Bu nedenle metinde geçen “ ” fiilinin “kaybettik” anlamında değil “mahrum kaldık” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Cezâirî kelimenin sözlük anlamını tercih etmiş ve Kur'ân'ın bazı ayetlerinin kaybolduğu iddiasını bu rivayetle teyit etmeye çalışmıştır.

II. Fatiha ve Muavvizeteyn İle İlgili Rivayetleri Tahrife Delil Sayması

Cezâirî, *Mefâtîhu'l-Gayb*'da Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209)'nin “Eski kitaplarda İbn Mes'ûd'un Fatiha ve Muavvizeteyn Surelerinin Kur'ân'dan olduğunu kabul etmediğine dair haberler nakledilmiştir”⁴⁹ şeklindeki bir tek cümlesini alarak bunu tahrifu'l-Kur'ân'a delil saymıştır. Oysaki Râzî bu cümleden sonra şu yorumu yapar:

“Eğer biz, Fatiha'nın ve Muavvizeteyn'in Kur'ân'dan olduğuna dair naklin sahâbe zamanından beri tevatüren sabit olduğunu söylersek; o zaman bunu bilen İbn Mes'ûd'un inkârı, ya küfrü veya akıl noksanlığını gerektirecektir. Şayet bunların Kur'ân'dan olduğuna dair sahâbe zamanında hâsıl olan bir tevatür yoktur diyecek olursak; o zaman da ortaya Kur'ân'ın nakli asıl itibarıyla mütevatir değildir sonucu çıkar. Bu ise Kur'ân'ı yakînî bir hüccet olmaktan çıkaracaktır. Dolayısıyla İbn Mes'ûd'dan bu şekilde gelen nakil bâtıl ve yalandır.”⁵⁰

Suyûtî *el-İtkân'da*, Râzî'nin bu konuyla ilgili yorumunu aynen nakleler ardından da Kâdî Ebû Bekir'in şu cümlelerini paylaşır:

⁴⁷ Bakara, 2/106: “مَا تَسْخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ نَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ : Herhangi bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz. Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmez misin?”

⁴⁸ Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, I, 255-258.

⁴⁹ Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 190; el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 22 (Eserin mukaddimesi).

⁵⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 190;

“İbn Mes’ûd’dan bu şekilde yapılmış olan rivayet sahih değildir ve kendisinden hıfzedilmemiştir. Onun mushafından bunları silmiş veya ıskat etmiş olması onların Kur’ân’dan olduklarını inkâr anlamı taşımaz; sadece kitabetini kabul etmemek anlamına gelir. Çünkü İbn Mes’ûd’un izlediği metod, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in emrettikleri dışında bir şeyin Mushafa yazılmaması şeklindeydi. O, bunların yazılacağına dair de ne bir şey işitmiş ne de bir delil bulmuştu.”⁵¹

İbn Hazm (ö. 456/1064), *Muhallâ*’da, “Bu, İbn Mes’ud’la ilgili uydurulmuş bir yalandır. Nitekim Âsım kıraati İbn Mes’ûd ile doğrulanmıştır ve bu kıraatte Muavvizeteynle Fatiha bulunmaktadır” der.⁵² İmam Nevevî ise (ö. 676/1277) *Şerhu’l-Mühezzeb*’de; “Muavvizeteyn’in ve Fatiha’nın Kur’ân’ın sureleri olduğunda Müslümanların icmâi vardır. Kim bunu reddederse küfre girer. İbn Mes’ûd’dan konuyla ilgili yapılan nakiller ise sahih değildir ve batıldır” tespitini yapar.⁵³

Söz konusu nakillerin sahih olduğunu bildirenler de olmuştur. Örneğin İbn Hacer (ö. 852/1458), *Buhârî Şerhi Fethu’l-Bârî*’de, “İbn Mes’ûd’un bunu kabul etmediği sahihtir. Ahmed ve İbn Hibban onun Muavvizeteyn’i mushafına yazmadığını ileri sürmüştür”⁵⁴ der. Abdullah b. Ahmed’in *Ziyâdât-ı Müsned*’de tahrîc ettiği; Taberânî (ö. 360/970) ve İbn Merdûye’nin A’miş tarîkiyla Abdurrahman b. Yezid en-Nehaî’den naklettiği haber ise şöyledir: “Abdullah b. Mes’ud, mushaflardan Muavvizeteyn’i silmiş ve bu ikisi Allah’ın Kitabı’ndan değil demişti.”⁵⁵

⁵¹ Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi’l-Kur’ân*, I, 271.

⁵² Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi’l-Kur’ân*, I, 271.

⁵³ en-Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref, *el-Mecmû’ Şerhu’l-Mühezzeb*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, tsz., III, 396; Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi’l-Kur’ân*, I, 271.

⁵⁴ İbn Hacer el-Askalânî, el-Hâfız Ebû’l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali, *Fethu’l-Bârî Alâ Sahîhi’l-Buhârî*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1959, VIII, 742; Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi’l-Kur’ân*, I, 271.

⁵⁵ Bkz. Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh İbn Muhammed b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *Müsned*, Müessesetü’l-Risale, Beyrut 2001, XXXV, 117 (hadis no: 21188); et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebû’l-Kâsım, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, Mek-tebetü İbn Teymiye, Kahire tsz., IX, 235 (hadis no: 9150); İbn Hacer el-Askalânî,

Taberânî ve Bezzâr (ö. 383/993) yine isnadı sahih başka bir rivayette; İbn Mes'ûd'un Muavvizeteyn'i mushaftan sildiğini ve "Nebî (s.a.v.) bu ikisiyle Allah'a sığınmamızı (taavvüz) emretmişti; bunları (namazda) okumazdı" dediğini nakleder.⁵⁶ Bezzâr, sahâbeden hiçkimsenin bu konuda İbn Mes'ûd'a mutâbaat göstermediğini ve Resûlullah (s.a.v.)'in Muavvizeteyni namazda okuduğunu doğruladıklarını söylemektedir.⁵⁷ İbn Hacer ise, İbn Mes'ûd ile ilgili rivayetlerin tekzip ve reddinin mümkün olmadığını; bunun, dayanak olmaksızın sahih rivayetlere ta'n etmek olacağını ve kabul edilemeyeceğini ifade ederek; "rivayetler sahih, te'vil ise ihtimal dâhilindedir" demiştir.⁵⁸

İbn Kuteybe (ö. 276/889) *Müşkilü'l-Kur'ân*'da konuyla ilgili rivayetlerle ilgili şu tespiti yapar: "İbn Mes'ûd, Muavvizeteyn'in Kur'ân'a dâhil olmadığını zannetmiştir; çünkü o, Resûlullah'ın (s.a.v.) bu iki sureyle Hasan ve Hüseyin'i hıfz-ı İlâhî'ye emanet ettiğini (يُعَوِّدُ بِهِمَا) görmüştü."⁵⁹ Ayrıca İbn Mes'ûd kendisinin isabet ettiğini ve diğer sahâbenin ise yanıldığını söylemiştir. Mushafından Fatiha'yı çıkarması ise, asla bu sureyi Kur'ân'dan saymaması sebebiyle değildir. O, Kur'ân'ın ancak, herhangi bir şüphe, unutmama, ziyade ve noksana karşı emniyete alma niyetiyle yazılıp iki kapak arasında toplandığı görüşündeydi. Fatiha Suresi'ni ise hem kısalığı hem de her bir ferdin öğrenmesinin vücûbiyeti açısından emniyette görüyordu.⁶⁰

Öte yandan Şîâ'nın en geniş ve temel kaynaklarından biri olan *Bihâru'l-Envâr*'da ve Seyyid Hâşim el-Bahrânî'nin, *el-Burhan fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı

Fethu'l-Bârî Alâ Sahîhi'l-Buhârî, VIII, 742; Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 271.

⁵⁶ el-Bezzar, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basri, *Müsnedü'l-Bezzar (el-Bahrü'z-Zehhar)*, Müessesetu Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut/ Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Medine, 1988, V, 29 (hadis no: 1586); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, IX, 235 (hadis no: 9152); Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 271.

⁵⁷ Bezzar, *Müsnedü'l-Bezzar*, V, 29; Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 272.

⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Alâ Sahîhi'l-Buhârî*, VIII, 743; Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 272.

⁵⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vîlu Müşkil'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz., s. 34.

⁶⁰ Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 272.

eserinde İmam Cafer es-Sâdık'tan bu hususta sünnî ulemayı destekleyen Şu rivayet nakledilmiştir:

“İmam Cafer es-Sâdık'tan Muavvizeteyn'in Kur'ân'dan olup olmadıŐı soruldu. O da, ‘evet o ikisi Kur'ân'dandır’ dedi. Bir adam, ‘o ikisi İbn Mes'ûd kıraatine göre Kur'ân'dan deŐildir ve onun mushafında yoktur’ deyince İmam Cafer: ‘İbn Mes'd hata etmiŐtir -veya İbn Mes'ûd yalan söylemiştir- onlar Kur'ân'dandır’ dedi.”⁶¹

Cezâirî konuyla ilgili bir diŐer rivâyet olarak Suyûtî'nin (. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr* adlı eserinden; İbn Mes'ûd'un Muavvizeteyni Mushaf'tan sildiŐini, bunları okumadıŐını, “Kur'ân'dan olmayan Şeyi ona karıŐtırmayın, muhakkak o ikisi Allah'ın Kitabı'ndan deŐildir. Peygamber (s.a.v.) onlarla sadece Allah'a sıŐınmayı emretti” dediŐini nakleder.⁶²

Oysa ki Suyûtî, Bezzâr, Ahmed b. Hanbel, Taberânî ve İbn Merdûye tarafından sahîh tarikle İbn Abbas ve İbn Mes'ûd'dan nakledildiŐini belirttiŐi bu rivayetin ardından; yine Bezzâr, Ahmed b. Hanbel, Taberânî, İbn Merdûye, Buharî, Nesâî, İbn Hibban ve daha birÇok kaynaktan bu iki surenin Kur'ân-ı Kerîm'den olduŐuna ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bunları namazda okuduŐuna dair birÇok rivayeti daha zikretmiştir.⁶³ Cezâirî'nin, baŐlam itibariyle yapılan bir nakli seŐerek onunla kendi iddiasını desteklemeye ŐalıŐıŐı görülmektedir.

Netice itibariyle Fatiha ve Muavvizteyn ile ilgili rivâyetlerin, Kur'ân'ın tahrifiyle ilgili olmadıŐı net bir biÇimde ortadadır. Kaldı ki mevcut rivayetlerin geneline ve sünnî ulemânın konuyla ilgili görüŐlerine bakıldıŐında Fatiha ve Muavvizteyn'in Kur'ân'dan olduŐu Őüphesizdir.

⁶¹ el-Meclisî, *Biharu'l-Envar*, LX, 24; LXXXII, 62; LXXXIX, 365; LXLII, 126; Seyyid Hâşim el-Bahrânî, *el-Burhan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Kısım'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Müessesetü'l-Bi'se, Kum, tsz., XV, 47. (hadis no: 12062)

⁶² Bkz. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, 683; el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 22 (Eserin mukaddimesi),

⁶³ Bkz. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, 683-686.

III. Kıraat Farklılıklarını Tahrife Delil Sayması

Cezâirî, Subhî es-Salih'in *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ında şöyle dediğini nakleder:

“ ” kelimesinin “ ”; “تجري تحتها” cümlesinin “تجري من تحتها”; “سيقولون الله” cümlesinin sonundaki lafzullahın “نولون الله” ve “ ايديهم ” cümlesinin “وما عملته ايديهم” şeklinde okunması gibi fazlalıklarıyla meşhur çeşitli kıraatler yazıdan veya yazı tarzından kaynaklanmamıştır. Aksine bu ayetler nasıl kıraat edilmişse öyle yazılmıştır ve hepsi İmam Mushaf'ta bulunmaktadır.⁶⁴

Subhî es-Salih'e izafe edilen bu cümleler, görebildiğimiz kadarıyla ona ait değildir. Nitekim Suyûtî'nin *el-İtkan*'ından alıntı olan⁶⁵ bu bilgi, *Mebâhis*'te bulunan bir dipnotta geçmektedir.⁶⁶

Cezâirî'ye göre bu ifadeler Mushaf'ın ziyadeliklerle dolu olduğunun itirafıdır. Bu kıraatlerin hepsinin Allah katından inmediği açıktır; çünkü en fasih ve en belîğ olanı onların sadece biridir. Bu durumda ancak en fasih ve en belîğ olanı Hâlık'ın kelâmı olabilir. Mademki bu kıraatlerin hepsi İmam Mushaf'ta bulunuyor, o halde icmâlen de olsa Kur'ân'da Allah katından olmayan ziyadeliklerin bulunduğu bilgisi ortaya çıkmış oluyor.⁶⁷

Ehl-i Sünnet ulemanın, yukarıda örneği geçen bir takım kıraat farklarını tahrif veya noksanlık olarak kabul etmedikleri açıktır. Cezâirî'nin iddiasının tam aksine, Suyûtî, verdiği örnekteki kıraat farklarının sadece birinin doğru ötekilerin yanlış olduğunu değil; bunların hepsinin İmam Mushaf'ta mevcut kıraatler olduğunu ve bu okumaların hepsinin câiz olduğunu ifade etmek istemiştir.

IV. Bağlamından Koparılan Cümleleri Tahrife Delil Sayması

Cezâirî'ye göre Âlûsî (ö. 1270/1854) aynı şekilde tahrifle ilgili bir takım haberleri ortaya koyduktan sonra şöyle bir itirafta bulunur: “Bu konudaki

⁶⁴ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 23 (Eserin mukaddimesi).

⁶⁵ Bkz. Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, IV, 181.

⁶⁶ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlm, y.y., 2000, s. 86.

⁶⁷ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 23 (Eserin mukaddimesi).

rivayetler sayılanlardan çok daha fazladır.”⁶⁸ Oysaki Âlûsî “ahruf-u seb’â” konusunu izah ederken yedi harfin ne olduğuna dair çeşitli görüşleri belirtmiş bu arada Mushaf’ın bir araya toplanması ve çoğaltılması ile ilgili bir takım rivayetleri de zikretmiştir.⁶⁹

H. Osman’ın H. Eb Bekir zamanında cem edilen Mushaf’ta asla bir eksiklik, fazlalık veya tağyir yapmadığını ifade eden Âlûsî, şîa’nın H. Osman’a ve diğer halifelere bu konuda yaptıkları ithamların kesinlikle asılsız olduğunu belirtmektedir.⁷⁰ Konuyla ilgili görüşlerini ortaya koymak için ř müelliflerden Küleynî, Tabresî gibi bazı müelliflerin ıskat ve tahrifle ilgili rivayetlerini zikreden⁷¹ Âlûsî, Kur’ân’ın tahrif edildiği veya bazı âyetlerin sâkıt olduğuyla ilgili fikirleri kesinlikle reddetmektedir.

Cezâirî ise, onun bağlam itibariyle yaptığı bu atıflardan sonra Ehl-i Sünnet’e ait kaynaklarda neshin varlığına delil sayılan bazı rivayetleri de zikrederek konuyla ilgili pek çok rivayetin bulunduğunu ifade etmesini⁷² Kur’ân’ın tahrifine dair bir “itiraf” olarak takdim etmiştir.⁷³

V. el-Cezâirî’nin “Tahrifu’l-Kur’ân”la İlgili elişkili İfadeleri

“Tahrifu’l-Kur’ân” başlığı altında yukarıda tasnif ederek verdiğimiz rivayetleri nakleden Cezâirî, Ehl-i Beyt imamlarının şüpheli hadîsleri Kur’ân’a arzetmeyi ve ona uygun olan hadîslerin alınmasını, muvafık olmayanların ise reddedilmesini emrettiğinden hareketle; Kur’ân’ın, İncil gibi tahrif ve tağyire uğramadığı sonucuna varmaktadır. Ne var ki bu durum ona göre, Kur’ân’ın bazı kısımlarının sâkıt olduğu gerçeğini de değiştirmemektedir.⁷⁴

⁶⁸ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 22 (Eserin mukaddimesi), (*Rûhu’l-Meânî*, I, 24’ten naklen)

⁶⁹ Bkz. el-Âlûsî, şhabuddin Mahmud b. Abdillâh el-Hüseynî, *Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, thk. Ali Abdlbari Atıyye, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1993, I, 21-24.

⁷⁰ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, I, 24.

⁷¹ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, I, 24-26.

⁷² Bkz. Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, I, 26.

⁷³ Bkz. el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 22.

⁷⁴ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 25 (Eserin mukaddimesi).

Şîî ve Sünnî Kaynaklarına Göre “Nesh” Meselesi

Ehl-i Sünnet'e mensup âlimlerin, neshe dair zikretmiş oldukları bir takım rivayetlerin Şîî müellifler tarafından tahrifu'l-Kur'an'a delil sayıldığını yukarıdaki örneklerden anlamış bulunmaktayız. Aslında bu yaklaşım bir açıdan, “Kur'an'da nesh yoktur” sonucunu doğurmaktadır. Nitekim neshin varlığı kabul edilse, Sünnî kaynaklardaki rivayetlerin tahrife delil sayılmaması gerekirdi. Şîî kaynaklarda ise Kur'an'da neshin bulunmadığına dair ortak bir kanaatin olmadığı görülmektedir. Bazı görüşler şöyledir:

İmam Cafer'den yapılan rivayete göre neshle ilgili Bakara Sûresi 106. ayet, “مَا نُنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا مِثْلُهَا” şeklindedir ve مِثْلُهَا ile مِنْهَا arasında “ ” atf harfi yoktur. Nitekim Allah bir şeyi neshettikten sonra yine mislini getirirse zaten o şeyi neshetmemiş olacaktır. Ayetin kastı: “Biz bir imamı öldürürsek veya zikrini unutturursak onun sulbünden, ondan daha hayırlısını getiririz” demektir.⁷⁵ Hicrî 3. Asrın muhaddis ve müfessirlerinden Ali b. İbrahim el-Kummî, ayette geçen “neshetme”yi tefsir etmemiş, “unutturma” içirse, “hükümünü terk etmek” açıklamasını yapmıştır.⁷⁶ Meclîsî, İmam Ali er-Rıza'nın, “neshetme”yi ayetin hükmünü kaldırmak; “unutturma”yı ise yazısını kaldırmak ve kalpteki hıfzı silmek şeklinde açıkladığını nakletmektedir.⁷⁷ Kutbüddin er-Râvendî (573/1178) tıpkı sünnî müellifler gibi neshi, yalnız hükmü neshedilmiş, yalnız lafzı neshedilmiş, hem hükmü hem de lafzı neshedilmiş şeklinde üçe ayırmış, üçüncü kısma örnek olarak recm ayetini vermiştir.⁷⁸ Ebû Cafer'e göre ise “nâsih” değiştiren demektir, unutturma ise mahvetme-yok etme anlamındadır.⁷⁹

Ehl-i Sünnet'e ait kaynaklarda “nesh” kavramı; “izâle”, “tebdil”, “tahvil”, “mevzuun bir mânadan diğer bir manaya nakli” gibi tariflerle açıklanmıştır.⁸⁰

⁷⁵ Meclîsî, *Biharu'l-Envar*, IV, 116; XXIII, 208.

⁷⁶ Bkz. el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 58.

⁷⁷ Meclîsî, *Biharu'l-Envar*, IV, 104. Bu rivayeti Bahrânî de zikretmektedir, bkz. el-Bahrânî, *el-Burhan fî Tefsîri'l-Kur'an*, I, 446.

⁷⁸ Bkz. er-Râvendî, Ebû'l-Hüseyin Kutbüddîn Said b. Abdillâh, *Fıkhü'l-Kur'an*, thk. Seyyid Ahmed el-Hüseyinî, Mektebetü Ayetillahi'l-Uzma en-Necefî Mar'aşî, Matbaatu'l-Vilâye, Kum 1984-5, I, 223.

⁷⁹ Meclîsî, *Biharu'l-Envar*, IV, 116.

⁸⁰ Zerkeşî, *el-Burhan*, II, 29; Suyûtî, *el-İtkân*, III, 66.

Nâsîh ve mensuh ilmi, tefsir yapacak olan kimsenin mutlak surette bilmesi gereken ilimlerdenidir. Hz. Ali'nin, bu ilmi bilmediğini ifade eden birine "Hem helâk oldun hem de helâk ettin" dediğı rivayet edilmektedir.⁸¹ Nâsîh ve mensuh, ulemâ arasında ihtilâflı olan meselelerden biridir. Kur'ân'da neshin vuku bulmadığını iddia edenler varsa da genel itibariyle nesh câiz ve vâki kabul edilmiştir.⁸² Buna göre Kur'ân'daki mensûhlar üç grupta incelenmiştir: a) Tilaveti ve hükmü birlikte neshedilenler. b) Tilâveti baki kalıp yalnız hükmü neshedilenler. c) Tilâveti neshedilip hükmü baki kalanlar.⁸³

Sonuç

Öncelikle Seyyid Tayyib el-Mûsevî el-Cezâirî'nin, Sünnî tefsir-hadîs kaynaklarına yaptığı atıfların büyük kısmının bağlamından koparılmış cümlelerle yapıldığı görülmektedir. Bağlamından kopuk olarak nakledilen cümlelerin tam olarak neyi ifade ettiğı ve hangi sadette ele alındığı ise asıl kaynağına gitmeden anlaşılamamaktadır.

"Tahrîf", bir sözü değıştirme veya bir söz ile kastedilen anlamı saptırma anlamını ifade etmektedir. Cezâirî'nin "Tahrifu'l-Kur'ân" başlığı altında sünnî kaynaklara yaptığı atıfların ise büyük kısmı nesh ile ilgili rivayetlerden oluşmaktadır. Yani nesh ile ilgili bu nakiller, Kur'ân'ın bir kısım ayetlerinin sâkit ve zâyi olduğuna delil sayılmıştır. Oysaki ıskat ve zâyi etmenin tahrîften farklı şeyler olduğu, neshin ise tahrîfle ilgisinin olmadığı açıktır. Öte yandan eğer bir ayetin neshi tahrîf sayılacaksa, o zaman Kur'ân'da neshin varlığını kabul eden Şîî âlimlerin de tahrîfçi olarak değıerlendirilmesi gerekir. Şîî kaynaklarda ise bu hususta bir şeye rastladığımızı söyleyemeyiz. Şayet neshin tahrîfle ilgisi yoksa o zaman Sünnî kaynaklarda bu konuda nakledilen rivayetlerin de tahrîfe delil sayılmaması gerekecektir.

Cezâirî'nin Kur'ân'ın tahrîfi konusunda nesh ile ilgili olmayan itirazlarının da isabetli olmadığı sonucuna varmamız mümkündür. Fâtiha ve Muavvize-teyn'le ilgili nakillerde, rivâyetlerin tamamını göz önüne almayıp sadece kendi iddiasını destekleyen birkaç rivayeti öne sürmesi meseleye bütüncül

⁸¹ Zerkeşî, *el-Burhan*, II, 29; Suyûtî, *el-İtkân*, III, 66.

⁸² Zerkeşî, *el-Burhan*, II, 30-34.

⁸³ Ayrıntı için bkz. Zerkeşî, *el-Burhan*, II, 35-40; Suyûtî, *el-İtkân*, III, 70-87.

yaklaşmadığının bir göstergesidir. Dahası, Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olmadığına dair iddiaların, bazı Şîî hadîs kaynaklarına da muhalif olduğu görülmektedir. Kıraat farklarına dair nakillerin tahrife delil olarak kullanılması da aynı şekilde isabetli görünmemektedir. Nitekim Ehl-i Sünnet'e göre, câiz görülen bütün kıraatler sahih Sünnet'le sabittir ve bunların tahrifle ilgisi yoktur.

Cezâîrî, "Tahrifu'l-Kur'an" başlığı altında bütün bu rivayetleri sıraladıktan sonra, ilginç bir şekilde Kur'an'ın İncil gibi tahrif ve tağyire uğramadığı sonucuna varmaktadır, diğer taraftan bu durum ona göre, Kur'an'ın bazı kısımlarının sâkit olduğu gerçeğini de değiştirmemektedir. Cezâîrî'nin vardığı bu nokta, Kur'an'ın tahrifi meselesinde aynı çizgide durmayan Şîî müelliflerin bireysel itirazlarına da kuşku ile bakmamıza yol açmaktadır.

Netice itibariyle Cezâîrî'nin Kur'an'ın tahrifi meselesinde ve bu sadette Ehl-i Sünnet'e ait eserlere yaptığı atıflarda bütüncül olmayan, parçacı ve taraflı bir üslup kullandığını söyleyebiliriz. Şîa'nın en eski ve en önemli tefsirlerinden biri olan el-Kummî tefsirine yazdığı mukaddimede "Hüccetü'l-İslam" olarak takdim edilen Cezâîrî'nin bu yaklaşımı, aynı görüşü paylaşan diğer Şîî âlimlerin *Tahrifu'l-Kur'an* meselesindeki tutumları hakkında da fikir verici niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh İbn Muhammed b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî (ö. 241/ 855), *Müsned*, I-XLV, thk. Şuayb el-Arnaût / Âdil Mürşid ve diğerleri, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2001.
- el-Âlûsî, Şihabuddin Mahmud b. Abdillâh el-Hüseynî (ö. 1270/ 1854), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XVI, thk. Ali Abdülbari Atıyye, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Aliyyü'l-Kârî, Ali b. Muhammed Ebû'l-Hasan Nûreddin el-Herevî (ö. 1014/ 1607), *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbîh*, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2002.
- Avâcî, Galib b. Ali, *Furukun Muâsıratun Tüntesebu İlâ'l-İslam ve Beyanu Mevkıfı'l-İslâmi Minha*, I-III, el-Mektebetü'l-Asriyyeti'z-Zehebîyye, Cidde, 2001.
- el-Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ (ö. 510/ 1116), *Meâlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-V, thk. Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998.
- el-Bahrânî, Seyyid Hâşim (ö. 1107/ 1686), *el-Burhan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, tahkik: Kısmu'd-Dırâsâti'l-İslâmiyye, Müessesetü'l-Bi'se, Kum, tsz.
- el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddîn Ebî Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî (ö. 685/ 1286), *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl (Tefsîru'l-Beydâvî)*, I-V, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1997.

- el-Bezzar, Eb Bekr Ahmed b. Amr b. Abdlhalik el-Basri (. 292/905), *el-Bahr'z-Zehhar = Müsnedü'l-Bezzar*, I-IX, thk., Mahfuzurrahman Zeynullah, Müessesetu Ulmi'l-Kur'n, Beyrut/ Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Medine, 1409/1988.
- ed-Dleym, Ekrem Abdu Halfeti Hamd, *Cem'u'l-Kur'n*, Dru'l-Kütübi'l-lmiyye, Beyrut, 2006.
- Eb Dvud, Süleyman b. E'as es-Sicistn el-Ezd (. 275/ 889), *Snen*, I-V, nr. Mahmd Avvme, Dru'l Kble/Cidde-Müessesetü'r-Reyyn/Beyrut-el-Mektebetü'l Mekkiyye/Mekke, 1998.
- Eb'l-Mel, Mahmud kri b. Abdillh b. Mahmd b. Eb's-Sen el-ls (. 1342/ 1924), *Subbu'l-Azb Al Men Sebbe'l-Ashb*, thk. Abdullah el-Buhr, Advu's-Selef, Riyad, 1997.
- el-Enbr, brahim b. smail, *Mevsat'l-Kur'niyye*, I-XI, Müessesetü Sicli'l-Arab, yayıneri yok, 1405/1984-5.
- el-Halid, Salh Abdülfettah, *el-Kur'n ve Nakdu Metni'r-Ruhbn*, Dru'l-Kalem, Dmak, 2007.
- Hmid Msevhl el-dris, *el-Fdhu li-Mezhebi's-iati'l-mmiyye*, Mektebetü'r-Rdvn, Mısır, 2007.
- el-Hayder, Seyyid Kemal, *Sıyanetü'l-Kur'ni Mine't-Tahrf*, yayıneri yok, tsz.
- bn Abdilberr b. sım el-Kurtub, Eb Amr Ysuf b. Abdillh b. Muhammed (. 463/ 1071), *et-Temhdu bima f'l-Muvatta mine'l-Men ve'l-Esnd*, I-XIV, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alev /Muhammed Abdlkebr el-Bekr, Vizretu Ummi'l-Evkf ve's-uni'l-slamiyye, Fas, 1387/1967.
- bn Atıyye el-Endels, Eb Muhammed Abdlhk b. Galib b. Abdirrahman b. Temm (. 542/ 1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, thk. Abdselam Abdaf Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-lmiyye, Beyrut, 2000.
- bn Eb Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî (. 327/ 939), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan, 1998.
- bn Hacer el-Askalânî, el-Hâfız Eb'l-Fadl hibddin Ahmed b. Ali (. 852/ 1448), *Fethu'l-Br Al Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki- Muhibbüddin el-Hab, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1959.
- bn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (. 276/ 889), *Te'vîlu Mkil'l-Kur'ân*, thk. brahim emsddn, Dâru'l-Kütübi'l-lmiyye, Beyrut, tsz.
- brahim b. Amir b. Ali er-Rhayl, *el-ntisr*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 2003.
- hsan-ı lah Zahîr el-Pakistan (. 1407/ 1985-6), *e-a ve's-Sünne*, daretu Tercümani's-Sünne, Lahor, 1979.
- , *e-a ve'l-Kur'ân*, daretu Tercümani's-Sünne, Lahor, tsz.
- el-Kâsım b. Sellam b. Abdullâh el-Herevî el-Bağdad (. 224/ 838), Eb Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'n*, Dâru bn Kesîr, thk: Mervan el-Atıyye/Muhsin Harabe/Vefa Takiyyüddin, Beyrut, 1415/1995.
- Küleynî, Eb Cafer Siktu'l-slm Muhammed b. Yakb b. shk (. 329/ 940), *el-Usl Mine'l-Kf (Uslu'l-Kf)*, I-VIII, yayıneri yok, tsz.
- el-Kumm, Eb'l-Hasan Ali b. brahim (. 307/ 920), *Tefsru'l-Kumm*, thk. Seyyid Tayyib el-Msev el-Cezir, Müessesetu Dri'l-Kitb, Kum, 1968.
- el-Kurtub, Eb Abdullh Muhammed b. Ahmed b. Eb Bekir b. Ferh el-Hazrec emsddn (. 671/ 1273), *el-Cmi' li Ahkmi'l-Kur'n*, I-XX, thk. Ahmed el-Berdn, brhin Atf, Dr'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1964.

- el-Meclisî, Muhammed Bakır (ö. 1110/ 1698), *Bihâru'l-Envâri'l-Câmia li-Düreri Ahbâri'l-Eimmeti'l-Athâr*, I-CX, Müessesetü'l-Vefâ, Beyrut, 1983.
- el-Mîlânî, Seyyid Ali el-Hüseynî, *Ademu Tahrîfi'l-Kur'an*, Merkezu'l-Ebhâsi'l-Akâidiyye, Kum, 1421/ 2000-1.
- Muhammed b. Abdurrahman es-Seyf, *eş-Şîa ve Tahrîfu'l-Kur'an*, Dâru'l-İman, İskenderiye, tsz.
- Muhammed Mâlullah, *eş-Şîa ve Tahrîfu'l-Kur'an*, takdim: Muhammed Ahmed en-Necefî, Dâru'l-Va'yi'l-İslamî, Beyrut, 1986.
- Mustafa Müslim, *Mebâhis fi Tefsiri'l-Mevdûi*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 2005.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık, İstanbul, 1995.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (ö. 261/ 875), *Sahîh*, I-III, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbakî, İstanbul, 1992.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfızuddîn (ö. 710/ 1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-III, thk. Yusuf Ali Bedîvî, Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, Beyrut, 1998.
- en-Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref (ö. 676/ 1277), *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzebe*, I-XX, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- er-Radavî, es-Seyyid Murtaza, *el-Burhan Alâ Ademi Tahrîfi'l-Kur'an*, Dâru'l-Emîre, Beyrut, 2005.
- er-Râvendî, Ebû'l-Hüseyn Kutbüddîn Saîd b. Abdillâh (ö. 573/1178), *Fıkhu'l-Kur'an*, I-II, thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî, Mektebetü Ayetillahi'l-Uzma en-Necefî Mar'aşî, Matbaatu'l-Vilaye, Kum, 1984-5.
- er-Râzî, İmam Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyn et-Teymî (ö. 606/ 1209), *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1998.
- er-Ruhaylî, İbrahim b. Amir b. Ali, *el-İntisâr Li's-Sahbi ve'l-Âl Min İftirâti's-Semâvî'i'd-Dâil*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, 2003.
- Subhî es-Sâlih (ö. 1407/ 1986), *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-İlm, yayınyeri yok, 2000.
- es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman (ö. 911/ 1505), *el-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'an*, I-IV, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Misriyyeti li'l-Âmme, Kahire, 1974.
- , *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- , *ed-Dîbâc alâ Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, I-VI, thk. Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî, Dâru İbn Affan, Suudi Arabistan, 1996.
- , *Mu'tereku'l-Akrân fi İ'câzi'l-Kur'an*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- eş-Şa'rânî, Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali Ebû Muhammed (ö. 973/ 1565), *el-Kibrîtü'l-Ahmer fi Beyâni Ulûmi's-Şeyhi'l-Ekber*, tashih: Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebû'l-Kâsım (v. 360/ 971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Selefî, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire, tsz.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa es-Sevre (ö. 209/ 825), *el-Câmiu's-Sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*, I-V, Şirketü'l Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, Mısır, 1975.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzak el-Hüseynî Ebû'l-Feyz Murtazâ (ö. 1205/ 1790), *Tâcu'l-Arûs*, I-XL, Dâru'l-Hidâye, tsz.

- ez-Zehab, Muhammed Hüseyin (. 1977), *et-Tefsir ve'l-Mfessirn*, I-II, Mektebetü Vehbe, Kahire, tsz.
- ez-Zemaher, Eb'l-Ksm Mahmd b. mer (. 538/ 1143), *el-Kefu An Hakk't-Tenzl*, I-IV, Dru'l-Kitab'l-Arab, Beyrut 1985.
- ez-Zerkn, Muhammed Abdlazm (. 1367/ 1948), *Menhil'l-rfan*, I-II, Matbaatu sa el-Bbi'l-Haleb ve rekhu, tsz.
- ez-Zerke, Bedrddin Muhammed b. Abdillh (. 794/ 1392), *el-Burhan f Ulmi'l-Kur'n*, I-IV, thk. Muhammed Eb'l-Fadl brahim, Dru hyai'l-Kütübi'l-Arab, Beyrut/ Lbnan, 1957.